
СУМАРЄВА К. В.

психолог, Центр психологічної
допомоги дітям та підліткам
«Рівновага»,
слухач Інституту Післядипломної
Освіти Київського національного
університету імені Т.Г. Шевченка,
м. Київ, Україна

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» ДИТИНИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті проводиться аналіз основних методик оцінки «Я-концепції» дитини молодшого шкільного віку. Надається стислий історичний нарис розвитку уявлень про поняття «Я-концепція», та основні визначення. Розглядаються особливості «Я-концепції», що характерні саме для молодшого школяра. Описуються методики та можливості їх застосування при проведенні досліджень «Я-концепції» дітей молодшого шкільного віку.

Ключові слова: Я-концепція, молодший шкільний вік, формування Я-концепції, розвиток самооцінки, методологія оцінки Я-концепції, методики дослідження «Я-концепції».

В статье проводится анализ основных методик оценки «Я-концепции» ребенка младшего школьного возраста. Предоставляется короткий исторический очерк развития представлений о понятии «Я-концепции», и основные определения данного термина. Рассматриваются особенности «Я-концепции», которые присущи именно младшему школьнику. Описываются методики и возможности их применения при проведении исследований «Я-концепции» детей младшего школьного возраста.

Ключевые слова: Я-концепция, младший школьный возраст, формирование Я-концепции, развитие самооценки, методология оценки Я-концепции, методики исследования Я-концепции.

The article analyzes the main methods of assessing "Self-concept" of a primary school age child. It provides a brief historical research of the

"Self-concept" ideas development and the basic definitions of the term. The article also describes the methods and possibilities of their use in the "Self-concept" of the primary school age children assessment process.

Key words: *Self-concept, primary school age, Self-concept forming, self-esteem development, Self-concept evaluation methods.*

Постановка проблеми.
«Я-концепція» - є одним із найважливіших компонентів нашого життя. Адже завдяки їй ми можемо зрозуміти, що відбувалося з особистістю в дитинстві, і вона ж визначає якою ця особистість буде у дорослому житті. Основи «Я-концепції» закладаються з моменту народження дитини та її першого досвіду спілкування, спочатку з батьками, а потім з постійно зростаючим колом інших людей. «Я-концепція» формується завдяки безперервному спілкуванню із світом, отриманню від нього зворотного зв'язку, та під впливом різних факторів: соціуму та оточуючого середовища. В наш час науковий і практичний інтерес до проблем розвитку і формування «Я-концепції» особистості обумовлено глобальними змінами, що відбуваються у суспільстві, навколишньому середовищі, культурі. Ці зміни вимагають від людей підвищувати свої адаптивні можливості. Розуміння психології «Я-концепції» людини більш за все наближує нас до розуміння самої людини, її сприйняття себе та власного досвіду, рівня внутрішньої гармонії, та узгодженість особистої поведінки.

Основним віковим етапом формування самооцінки можна назвати молодший шкільний вік. Адже саме в 7 років, завдяки появі нових утворень в психіці дитини, включенню в соціально-значиму діяльність, появі нових

авторитетів, розширенню кола спілкування, у дитини значно прискорюється процес самопізнання. Формування позитивної «Я-концепції», вплив на неї з боку оточуючих дорослих та використання інформації про «Образ Я» дитини має велике значення в навчальному та виховному процесі.

Відповідно знання методології оцінки «Я-концепції» дитини молодшого шкільного віку, та використання результатів (оцінки) в щоденній педагогічній та виховній діяльності може стати засобом оперативного втручання з метою корекції образу Я дитини.

Вивченням поняття «Я-концепції» займалися вчені різних психологічних напрямків та шкіл. Серед них В. Джеймс, К. Роджерс, К. Ховленд, А. Ламсдейн, Ф. Шеффідл, М. Шеріф, І.С. Кон, А. Маслоу, А.В. Петровський, М. Г. Ярошевський, Дж. Мід, Ч. Кули, Ю.М. Орлов, П.М. Чамата, Р. Берн, Е. Еріксон та інші.

Враховуючи вище зазначене автор ставить за мету в даній статті розглянути психологічні особливості «Я-концепції» дитини молодшого шкільного віку, та проаналізувати методологічний інструментарій для оцінки «Я-концепції» молодшого школяра, що може бути використано в щоденній педагогічній та психологічній практиці.

Результати дослідження. «Я-концепція» - це відчуття власної цінності, значимості, гідності конкретної люди-

ни. «Я-концепція» складається з комплексу відчуттів, загального уявлення індивіда про те, як його сприймає оточення, а також власного усвідомлення самого себе.

Розрізняють позитивну та негативну «Я-концепцію». Говорячи про позитивну, маємо на увазі глибоке відчуття себе, розуміння та прийняття власної цінності, значимості, високий рівень самоконтролю, усвідомлення власної компетентності, адекватний рівень самооцінки, конструктивне прагнення до самовдосконалення та саморозвитку.

Під негативною розуміємо: низький рівень самооцінки, зневаження себе, відсутність відчуття власної гідності, неадекватна самокритичність, постійне відчуття безнадійності.

Р.Бернс, говорячи про «Я-концепцію», звертав увагу на те, що вона визначає не тільки ким є конкретна людина, а і ким вона себе вважає, як вона оцінює свої можливості розвитку, а також на що вона здатна.

Вільям Джеймс – перший з психологів, хто почав розробляти тему «Я-концепції». До нього це в основному була парафія філософів. В. Джеймс вважав, що новонароджене дитя бачить світ хаотичним, дуже голосним та незрозумілим. І для того, щоб привести світ до якось ладу, дитина застосовує сприйняття, та постійно розвиває здатності відображати дійсність за допомогою відчуттів. За думкою Джеймса наше глобальне Я складається з двох частин: перша суб'єктна – «Я свідоме» (чистий досвід, самосвідомість), друга об'єктна – «Я-як-об'єкт» (під цим другим утворенням він бачив наші якості, що роблять нас не схожими на інших, або зміст нашого досвіду). Основна ідея полягає в тому, що ці дві частини нероздільні, і не можуть бути відокремлені одна від одної. Тобто

ми одночасно виступаємо і суб'єктом і об'єктом нашого Я. «Я свідоме», в свою чергу, Джеймс розділяв на чотири складові: духовне Я, матеріальне Я, соціальне Я, фізичне Я [1]. Інша важлива думка: наявність взаємодії, залежності між ідеальним Я та реальністю. Джеймс стверджував, що для кожного з наших Я існує пара – ідеальне Я. Збіг кожної пари визначає рівень нашої самооцінки.

Роджер Бернс, в своїй праці «Розвиток Я-концепції та виховання», розглядає це поняття в якості головної детермінанти різних форм поведінки та мотиваторів в навчанні. Він говорить, що розуміння та дослідження процесу формування «Я-концепції» дитини є незамінною складовою взаємодії учня і вчителя. Адже це дозволяє зрозуміти школяра, підтримати та розвинути позитивне сприйняття себе з одними, та допомогти іншим змінити бачення себе [1].

Центральною ідеєю робіт Дж. Міда та Ч. Кулі стали взаємовідносини особистості з іншими людьми та суспільством в цілому. Вони розвивали думку про те, що людина реагує на певні індивідуальні значення, які формуються в оточенні, і які є результатом соціальної взаємодії, і в подальшому змінює їх через власну інтерпретацію. Тобто вони стверджували, що індивідуальна поведінка корегується взаємодією з соціумом, і навпаки.

Е. Еріксон, підтримуючи ідеї Міда та Кулі, зробив ще більший акцент на значенні соціального і культурного фактора для формування «Я-концепції». На відміну від інших дослідників, він вважав термін «Я-концепція» не зовсім коректним і, натомість, використовував поняття «самосвідомість». В його працях знаходимо фактори, під впливом та взаємодією яких утворюється самосвідомість:

біологічні процеси, «Его» та соціалізація (включення людини в суспільство) [2]. На думку Еріксона процес формування самосвідомості триває все життя людини, і відповідно вона не може розглядатися як статичне, незмінне та стає утворення [1].

Багато інших психологів, соціологів та філософів розглядали поняття «Я-концепції», а саме як проходить процес формування наших уявлень про себе. І хоч майже в кожній праці ми знаходимо сперечання з приводу природи виникнення цього утворення, трактування термінів або процесів розвитку, багато дослідників однак згодні в думці про наявність чіткого впливу на нашу думку про себе того, що про нас думають і кажуть інші (прямо чи ні). Також важливою є ідея про те, що невдачі в досягненні цілей, або невідповідність нашого ідеального Я та реальності ведуть до формування негативної самооцінки.

Стенлі Куперсміт припустив, що діти з високим рівнем самооцінки більш успішні у навчанні, ніж діти, що мають низький рівень самооцінки. Діти з позитивною «Я-концепцією» ставлять собі більш амбіційні цілі, менше бояться невдач, та більш реалістично оцінюють свою можливість. Вони також прагнуть до більшої активності, вміють висловлювати свої почуття та емоції, і добре сприймають зворотній зв'язок та критику. Діти з негативною «Я-концепцією» та низкою самооцінкою, навпаки, намагаються не виходити із зони комфорту, ставлять легко досяжні цілі, дуже залежать від схвали їхніх дій, болісно сприймають критику. Припущення С. Куперсміта відносно зв'язку «Я-концепції» з навчальними досягненнями є дуже важливими для вчителів, і не тільки тому що дають можливість краще зрозуміти їм своїх учнів. Ці ідеї задають вектор

роботи з дітьми, а також можуть використовуватися як інструкції для найкращого впливу на процес формування особистості. Процес розвитку «Я-концепції» не відокремлюється від процесу навчання та виховання [3].

«Я-концепція» школяра розвивається завдяки досвіду спілкування із світом, і оцінки цього досвіду. Основна роль відведена значимим іншим: в основному це батьки, вчителі та однокласники. Відповідно вчителі, так само як і батьки, повинні створювати позитивне середовище для дитини: цінити дитину, враховувати думку учня, ставити реалістичні цілі, підтримувати та заохочувати, надавати права та розділяти відповідальність, надавати незалежність.

В дослідженнях П. Сміта і Х. Коуві описується так званий демократичний стиль взаємодії учня і вчителя. Саме цей підхід характеризується наявністю чітких цілей та задач, які погоджуються з дітьми, залучення класу в процес прийняття рішень, можливість обирати певні завдання та високий рівень участі школяра в загальній діяльності групи. Позиція вчителя: допомагати та направляти, аніж керувати та нав'язувати [4].

Безперечно важливішим за стиль управління процесом, є взаємовідносини вчителя з учнями (стиль взаємодії). В роботах Бакера-Луна и Феррі знаходимо інформацію про сильний зв'язок між «Я-концепцією» учня та оціночними висловлюваннями вчителя. Це означає, що якщо вчитель намагається оцінювати учнів на основі знань про їх особистість (вподобання, хобі тощо), враховувати їх думку, прислухаючись до неї, будувати чесні відносини, адекватно сприймати та коректно реагувати на небажану поведінку (використовуючи знання педагогічної та вікової психології), таким чином він допома-

гає дитині будувати позитивний образ себе. Іншою важливою думкою є ідея про розвиток «Я можу»-відношення до навчального процесу, поведінки тощо, як такої що особливо допомагає досягати дітям успіхів. В загалі дуже важливим є вміння вчителя не давати дитині «застрягати» в ситуації невдачі, а, навпаки, давати змогу відчувати успіх. Відчуття власної компетентності і успішності є ще однією цеглинкою в будівництві позитивної «Я-концепції».

Безумовно відносини між учнем і вчителем є важливими, але не єдиними, що приймають участь у формуванні «Я-концепції». Як вже було зазначено домашня атмосфера, відносини з батьками, соціально-економічне становище родини, гендерна належність, фізичний розвиток, відносини з однокласниками, все це має дуже великий вплив на якість «Я-концепції» молодшого школяра.

Методики дослідження «Я-концепції». При дослідженні «Я-концепції», як правило, вивчаються її складові, такі як: когнітивна (уявлення про свої якості, здібності, зовнішність, соціальну значимість), емоційна (оцінка самого себе, своїх можливостей, потреб, бажань, інтересів), вольова (психічна регуляція діяльності особистості) і поведінкова (втілення в дію перерахованих складових)[5].

Одна з найвідоміших методик, за допомогою якої оцінюються різні сторони «Я-концепції» саме молодшого школяра – це «Шкала дитячої Я – концепції Пірса – Харріса». Цей опитувальник було складено в 1964 році, і він є особливо популярним в США. З 1964 року він пройшов декілька редакцій, а на пострадянському просторі в основному використовується адаптована версія за редакцією А.М. Прихожан. Опитувальник складається з 80 (90 у версії А.М.Прихожан) простих

тверджень, на які можуть легко відповісти діти віком від 8 до 16 років. Ці твердження стосуються власного Я дитини, або певних життєвих ситуацій, обставин, які є відображенням само відношення, самооцінки школяра [6].

Опитувальник розроблявся на основі колекції відповідей дітей на питання «Що мені подобається в собі, і що не подобається». В опитувальнику бачимо рівну кількість позитивних та негативних відповідей (наприклад: «Мої товариши сміються з мене», «Я щаслива людина», «Я – розумний», «Я – не популярний» тощо). Існують анкети для хлопчиків та дівчат [7].

Перевагою цієї методи є те, що при проведенні опитування ми отримуємо одразу оцінку дев'ятьма сферами: поведінка, інтелект та статус в школі, ситуація в школі, зовнішність та фізична привабливість, тривожність, впевненість в собі, вміння спілкуватися та популярність серед однолітків, відчуття щастя та задоволеність, положення в сім'ї. Також опитувальник містить питання для виявлення соціальної бажаності.

До недоліків можна віднести: великий об'єм анкети та час, що потрібен для заповнення (діти досить швидко втомлюються).

Опитування проводиться в груповому форматі (що може розглядатися і як перевага – економія часу, можливість охопити велику аудиторію одночасно, так і недолік – наявність певної групової динаміки може заважати дослідженню, діти можуть використовувати відповіді один одного, задавати друг другу питання).

Тому, враховуючи вікові характеристики і той факт, що основні уявлення про своє Я у віці від 7 до 11 років існує в майже неусвідомленій формі, для оцінки «Я-концепції» молодшого школяра в основному використовують

проективні методики. Саме вони дозволяють в більш зрозумілій та звичній формі провести оцінку, мінімально травмуючи дитину через переживання, страх та інші відчуття, що можуть виникати як наслідок оцінювання.

В когнітивній складовій «Я-концепції» досліджується зміст уявлень про себе, що належать до «Я-реального», «Я-ідеального» і «Я-дзеркального». Тут же проводиться оцінка ступеню наявності соціальних, емоційних, інтелектуальних і фізичних характеристик (в зазначених модальностях). Для досягнення цієї мети можна використовувати метод «Самоопис». Для цього молодшим школярам дають завдання написати твір про себе. Важливим є розкриття трьох основних питань:

- який я зараз?
- яким я хочу стати?
- що про мене думають інші (мої батьки, вчителі, однокласники та друзі).

В методиці робиться акцент саме на письмовому виконанні, яке переважає, в даному випадку, над усним. Адже писемне мовлення виступає ключем до внутрішнього мовлення, а значить і до самосвідомості людини. При оцінці результатів звертається увага на особливості знань та уявлень досліджуваних про себе, ступінь усвідомлення власних соціальних, емоційних, інтелектуальних і фізичних якостей, їх оцінка та ставлення до себе [8].

Методика «Контрольний список прикметників» розроблена для виявлення особливостей «Я-образу» молодших школярів (зокрема «Я-реального» та «Я-ідеального»). Учням надається список з 40 характеристик: фізичних, емоційних, інтелектуальних, соціальних. За допомогою цих якостей дитина описує два образи: Я – який є, та Я – яким хочу бути.

Іншою методикою, що використо-

вується для виявлення сторін власного Я, що особливо значимі для дитини, є «Вибір бажань». Молодші школярі мають можливість обрати лише три бажання із наданого стандартного списку з 24 пунктів. Список відображає такі сфери життя: взаємини із значущими іншими (однокласниками, друзями); прагматичні бажання; самопізнання; прагнення самостійності.

Звичайно для дослідження «Я-концепції» дітей молодшого шкільного віку широко використовуються такі проективні методики як малюнки. Зафіксовані в психологічному «Образі Я» усвідомлені і неусвідомлені уявлення людини про самого себе можна виявити за допомогою техніки малювання. Малюнки в найбільш наочній формі дають психологу інформацію як про особливості психічних процесів, так і про специфічні особистісні характеристики [9].

До найбільш відомих малюнкових тестів можна віднести: «Будинок – дерево – людина», «Неіснуюча тварина», «Автопортрет» (в редакції різних дослідників) та інші.

Однією з цікавих і не так часто вживаних малюнкових методик є варіація зображення автопортрету – методика «Намалюй себе» (автори А.М. Прихожан, В. Васіляускайте). Дитині дається завдання намалювати спочатку поганого хлопчика/ дівчинку (використовуються лише синій та фіолетовий колір), потім хорошого хлопчика/ дівчинку (використовуються лише червоний та зелений колір), а після цього себе (використовуються всі чотири кольори). Також діти отримують інструкцію щодо розмірів малюнків, так поганого хлопчика/ дівчинку треба намалювати якомога меншими, а хороших – навпаки. Аналіз отриманих результатів проводиться за досить стандартною схемою, а саме: наявність

всіх основних деталей (відповідно до віку дитини), наявність та кількість додаткових деталей, деталізація малюнка, наявність руху, розташування на листі, розміри тощо. Відповідно проводиться співставлення малюнків, аналізується процес малювання, наявність виправлень та т.п. [10].

Для вивчення змісту емоційно-оцінного компоненту «Я-концепції» молодшого школяра з'ясовується характер його самооцінки, ставлення індивіда до себе та рівень його особистісної тривожності.

Однією з найвідоміших методик визначення самооцінки є шкала Дембо – Рубінштейн. При проведенні цієї методики з дітьми молодшої школи частіше використовується її модифікація – «Сходинок» [11]. Сама назва методу говорить про його зміст – дитині пропонується набір якостей у вигляді сходинок, на яких вона повинна розмістити себе. Існує дуже багато варіантів процедури виставлення: дитина може розміщувати лише себе, або відмічати додатково оцінку з боку батьків та значимих інших (де б вони розмістили дитину, якщо б їх запитали) тощо. Набір якостей може пропонувати психолог, що проводить дослідження, або дитина сама може скласти список значущих характеристик.

Визначення рівня особистісної тривожності дітей проводиться за допомогою спеціальних методик, наприклад: тест шкільної тривожності (автор Філіпс), або проводиться проективна методика для діагностики шкільної тривожності за А.М. Прихожан (12 малюнків по типу коміксів, на яких дитина обирає героя та розповідає що сталося і який настрій у персонажів). Окрім цього дослідник звертає увагу на техніку малюнків, що виконувала дитина до цього (наприклад, Автопортрет). Техніка виконання малюнків,

інтенсивність, кольори, що використовувала дитина можуть бути проаналізовані на предмет наявності переживань і тривоги.

Зміст поведінкової складової «Я-концепції», а також рівень самоконтролю, оцінюється за допомогою метода спостереження. Під час уроків (звичайних та відкритих), в позаурочний час дослідник спостерігає за поведінкою дітей, їх взаємодією, реакціями на зовнішні події та обставини, спілкування з однолітками та дорослими тощо.

Проективна методика «Завершення речень» дає можливість оцінити наскільки молодший школяр сам усвідомлює власні поведінкові реакції відповідно до ситуацій, та які критерії оцінки оточуючих він використовує. Учні пропонується закінчити 10 речень, сформульованих таким чином, щоб спровокувати їх на відповіді. Отримані результати порівнюються з результатами інших методик [8].

Звичайно, при проведенні дослідження «Я-концепції» дитини молодшого шкільного віку бажано використовувати декілька методик, результати яких будуть доповнювати одна одну, та відкривати перед дослідником більш детально внутрішній світ Я школяра.

Висновки. Формування «Я-концепції» дитини молодшого шкільного віку безперервно пов'язано з навчальним процесом, а саме тими досягненнями, що показую школяр протягом перших років навчання. З огляду на це, розуміння факторів, що впливають на розвиток «Я-концепції» та становлення самооцінки дозволяють вчителю не просто розуміти дітей, а і активно впливати на виникнення та закріплення позитивного бачення себе у молодших школярів, або зміни цього само сприйняття на перших

етапах навчання у школі. Численні дослідження Джеймса, Кулі, Міда, Еріксона, Роджерса та Келі продемонстрували, що зворотній зв'язок, який ми отримуємо від інших (прямий та непрямий) та наші невдачі при досягненні цілей, грають ключові ролі для побудови позитивного чи негативного бачення себе. Також до факторів, що впливають на «Я-концепцію» відносно: соціально – економічні умови, гендерну приналежність, фізичний розвиток, та, можливо найважливіше, відносини із значимими іншими. Іноді

вчителю дуже важно взаємодіяти з перелічені факторами, на які він або зовсім не може впливати, або впливає незначно. Але в рамках його компетенції побудова середовища для продуктивного спілкування з учнем, в якому, через позитивну взаємодію та досвід успішності, він зможе допомагати дитині формувати позитивне враження від школи, навчального процесу і, власне, позитивне сприйняття себе і особистісного Я.

Непроста, але дуже перспективна задача.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бернс Р. Развитие Я – концепции и воспитание/ Р. Бернс. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
2. Keenan T. An Introduction to Child Development/ T. Keenan. – London: SAGE, 2009. – 424 p.
3. Селигман М. Ребенок-оптимист: проверенная программа формирования характера/ М. Селигман; пер. с англ. А. Богдановой. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2014 г. – 352 с.
4. Smith P., Cowie H. Understanding Children's Development. 2nd Edition/ P. Smith, H. Cowie. – Oxford: Basil Blackwell, 1991. – 448 p.
5. Балин В.Д. Теория и методология психологического исследования: практическое руководство/ В.Д. Балин, В.А. Ганзен. – СПб.: СПбГУ, 1994. – 390 с.
6. Бодалев А.А. Общая психодиагностика/ А.А. Бодалев, В.В. Столин, В.С. Аванесов. – СПб.: Изд-во «Речь», 2000. – 440 с.
7. Гуревич К.М. Психологическая диагностика. Учебное пособие/ К.М. Гуревич. – М.: Изд-во УРАО, 1997. – 304 с.
8. Співак Л.М. Діагностика і корекція "Я-концепції" молодших школярів з низьким рівнем навчальних досягнень. Навчальний посібник/ Л.М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – 330 с.
9. Либин А.В. Дифференциальная психология на пересечении европейских, российских и американских традиций/ А.В. Либин. – М.: Смысл, 1999. – 532 с.
10. Прихожан А.М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст/ А.М. Прихожан. – СПб.: Питер, 2007. – 192 с.
11. Терлецька Л.Г. Вікова психологія та психодіагностика/ Л.Г. Терлецька. – К.: Вид-во «Слово», 2013. – 605 с.

TRANSLITERATION OF RESOURCES:

1. Burns, R. (1986). *Self-concept Development and Education*. Moscow: Progress.
2. Keenan, T. (2009). *An Introduction to Child Development*. London: SAGE.
3. Seligman, M. (2014). *The optimistic child. A proven program to safeguard children against depression and build lifelong resilience*. (A. Bogdanova, Trans). Moscow: Mann, Ivanov i Ferber. [in Russian].
4. Smith, P. & Cowie, H. (1991). *Understanding Children's Development*. 2nd Edition. Oxford: Basil Blackwell.
5. Balin, V.D. & Ganzen, V.A. (1994). *Teorija i metodologija psihologicheskogo issledovanija: prakticheskoe rukovodstvo* [Theory and methodology of the psychological assessment. Practical guide]. Sankt Peterburg: SPbGU. [in Russian].
6. Bodalev, A.A. & Stolin, V.V. & Avanesov, V.S. (2000). *Obshhaja psihodiagnostika* [The general psychological diagnostics]. Sankt Peterburg: Rech. [in Russian].
7. Gurevich, K.M. (1997). *Psihologicheskaja diagnostika. Uchebnoe posobie* [The psychological diagnostics. Tutorial]. Moskva: URAO. [in Russian].
8. Spivak, L.M. (2011). *Diagnostika i korekcija "Ja-koncepcii" molodshih shkol'jariv z nizkim rivnem navchalnih dosjagnen. Navchalnij posibnik* [Diagnostics and correction of "self-concept" of the primary school age children with low level of academic achievements. Tutorial]. Kyiv: Karavela. [in Ukrainian].
9. Libin, A.V. (2009). *Differencial'naja psihologija na peresechenii evropejskih, rossijskih i amerikanskih tradicij* [Differential psychology: at the crossroads of European, Russian and American traditions]. Moskva: Smysl. [in Russian].
10. Prihozhan, A.M. (2007). *Psihologija trevozhnosti: doskol'nyj i shkol'nyj vozrast* [the psychology of anxiety: preschool and school age]. Sankt Peterburg: Piter. [in Russian].
11. Terletska, L.G. (2013). *Vikova psihologija ta psihodiagnostika* [Age psychology and psychodiagnosics]. Kiev: Slovo. [in Ukrainian].